

Tito i revolucionarni Zagreb

U drugoj polovici maja 1941. godine generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije Josip Broz Tito prešao je iz Zagreba u Beograd.¹ To je ujedno značilo i premještanje sjedišta Političkog biroa, tj. Sekretarijata Centralnog komiteta KPJ iz Zagreba u Beograd.² Bilo je to ubrzo nakon održanog savjetovanja KPJ u Zagrebu, početkom maja, na kojemu su se okupili predstavnici nacionalnih i pokrajinskih partijskih rukovodstava. Majsko savjetovanje, što ga je organizirao Tito, bilo je posljednji partijski skup u Zagrebu kao dotadašnjem sjedištu rukovodstva KPJ.

Time se ujedno završilo i jedno razdoblje Titove vrlo prisne povezanosti sa Zagrebom i revolucionarnim radničkim pokretom u njemu. Zagreb će biti među prvim gradovima koje će Tito posjetiti odmah nakon pobjedonosnog završetka narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, tj. konačnog oslobođenja zemlje. Bilo je to 21. maja 1945. Tito je svoj poznati govor na veličanstvenoj manifestaciji u oslobođenom Zagrebu, na Trgu Stjepana Radića, započeo ovim riječima:

»Braćo i sestre, građani i građanke.

Srećan sam što mogu da vas pozdravim i da vam čestitam oslobođenje na ovom svetom mjestu, gdje je nekada poginuo slavni sin hrvatskog naroda Matija Gubec. Poslije četiri godine pružila mi se mogućnost da ponovo budem u nama svima dragom Zagrebu.«³

Tito i predratni Zagreb velika je povijesna tema, bogata brojnim značajnim zbivanjima, pojavama, trenucima, činjenicama. Ovom prigodom moguće je dati tek sažetu skicu.⁴

¹ U povijesnoj literaturi postoje različiti datumi Titova odlaska iz Zagreba u Beograd u maju 1941. Opširnije o tome usp.: Ubavka Vujošević, *Tito u Beogradu (1926-1944)*, Beograd, 1977, str. 54-55. Kao najpouzdaniji datum trebalo bi, svakako, prihvatiti onaj koji je dala Herta Haas, Titova tadašnja supruga, da je on otišao u Beograd 22. maja. O tom datumu i nizu drugih zanimljivih podataka o radu u Zagrebu u to vrijeme, koje je dala Herta Haas, vidjeti feljton Stevana Zeca, *Ilegalac pre rođenja*, »Ilustrovana politika«, 14. i 21. VI 1983.

² Politički biro CK KPJ, izabran na Petoj konferenciji KPJ, u oktobru 1940, činili su: Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Rade Končar, Ivan Milutinović i Franc Leskošek. Tito, Kardelj i Ranković činili su Sekretarijat CK KPJ i uglavnom su se nalazili u Zagrebu, kamo su na pojedine važnije sastanke dolazili i ostali članovi Političkog biroa CK KPJ.

Josip Broz Tito, *Govori i članci*, knj. I, Zagreb, 1959, str. 264.

³ Od opsežne literature na kojoj se temelji ova skica navodim ova djela: Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 1-4, Beograd, 1977; tom 5, Beograd, 1978; tom 6-7, Beograd, 1979 (u svim tomovima nalazi se detaljna kronologija Titova života i rada); J. Broz Tito, *Borba i razvoj KPJ između dva rata*, predavanja u Političkoj školi »Josip Broz Tito« u Kumrovcu, 1977,

Titova vezanost za Zagreb seže još u godine njegove rane mladosti. Godine 1910–1911. boravio je oko pola godine prvi put u Zagrebu, došavši u potrazi za poslom iz Siska, u kojemu je završio bravarsko-mehaničarski zanat i trogodišnju šegrtsku školu. Bili su to dani usavršavanja znanja iz struke, ali i neposrednog susreta s organiziranim radničkim pokretom, što se, među ostalim, ogledalo i u Brozovu učlanjivanju u Socijaldemokratsku stranku Hrvatske i Slavonije, u sudjelovanju u političkim demonstracijama protiv promadarske politike tadašnjeg bana Nikole Tomašića te u prvom sudjelovanju u štrajku[^] Sredinom 1912. Broz napušta Zagreb, odlazi u »fremt« (Ljubljana, Trst, Čenkov, Plzen, München, Mannheim, Ruhr, Beč, Bečko Novo Mjesto), da bi se ponovo vratio u jesen 1913, na odsluženje vojnog roka. Ovdje ga je i zatekao početak prvoga svjetskog rata. U Zagreb je Broz došao i u oktobru 1920, vrativši se iz sovjetske Rusije s grupom jugoslavenskih zarobljenika. Od početka je u Zagrebu veoma aktivan u akcijama mladoga komunističkog pokreta. Djeluje u Savezu kovinarskih radnika, aktivan je u predizbornoj akciji KPJ u izborima za Ustavotvornu skupštinu novostvorene jugoslavenske države, sudjeluje u organiziranju štrajkova. Došao je u Zagreb kao organizirani komunist, jer je u proljeće 1920. postao u Omsku član Jugoslavenske sekcije Ruske komunističke partije (boljševika). Njegove izvanredne sposobnosti političkog radnika revolucionara odmah su postale uočljive.

Nakon donošenja Obznane, na kraju 1920, poslije čega nastupaju masovni progoni i hapšenja komunista, Broz napušta Zagreb. Bio je u njemu samo tri mjeseca ali je ostavio vrlo vidljiv trag. Slijede godine boravka u novim mjestima (Veliko Trojstvo, Kraljevica, Beograd, Smederevska Palanka), godine novih borbi, iskušenja i stjecanja novih iskustava. Sve je to samo jačalo i učvršćivalo Brozovu osnovnu spoznaju da se samo organizirana radnička klasa može suprotstaviti nasilju buržoaskog režima. Taj je moment znatno utjecao na to da se Broz ponovo našao, u martu 1927, u Zagrebu kao najvećem središtu radničke klase u Jugoslaviji. Odmah je bio kooptiran u Mjesni komitet KPJ, a ubrzo zatim postaje član Izvršnog odbora Mjesnoga radničkoga sindikalnog vijeća i oblasni sekretar Saveza radnika metalske industrije i obrta Jugoslavije. Svojim vrlo dinamičnim i samoprijegornim radom daje značajan doprinos oživljavanju sindikalnog i partijskog rada. To je posebno došlo do izraza u Brozovoj organiziranoj akciji borbe protiv frakcionastva kao glavne opasnosti koja je zaprijetila slabljenjem mlade KPJ.

Josip Broz je bio jedan od onih rijetkih komunista koji su jasno spoznali kakve se široke i dalekovidne mogućnosti rada i akcije kriju u zagrebačkom

»Komunist«, 23. V 1977; Edvard Kardelj, *Tito i jugoslovenska socijalistička revolucija*, Beograd, 1977; Vladimir Bakarić, *Revolucionarni put i djelo Josipa Broza Tita*, u zbirci radova *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, knj. IV, Zagreb, 1983; Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito - Prilozi za biografiju*, Zagreb, 1953; Ivan Šibi, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, Zagreb, 1967; Vilko Vinterhalter, *Životnom stazom Josipa Broza*, Beograd, 1968; Cordana Vlajčić, *Osmu konferenciju zagrebačkih komunista*, Zagreb, 1976; Pero Damjanović, *Tito pred temama istorije*, Beograd, 1977; Branislav Ilić - Vojislav Ćirković, *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, Beograd, 1978; Narcisa Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, Zagreb, 1980; Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1945*, sv. I–II, Zagreb, 1981.

proletarijatu. Iz toga je izvirala i potvrda njegovih uvjerenja u pogledu pitanja: gdje je pravi put stvaranja nove Partije, tj. njezine nove strategije i taktike koja je vodi na borbeni kolosijek društvene svakodnevice. A to je, zapravo, značilo da široke radne mase treba da postanu ona istinska osnova iz koje izrasta takva Partija, jer ona svojom borbom treba da izražava prije svega njihove interese. Upravo se u tome i sastojao pravi smisao obračuna s frakcionaštvom, koje se bilo razbuktalo u redovima KPJ. Obračun i s jednom i s drugom frakcijom, tj. »lijevom« i »desnom«, bio je bitan preduvjet uspješnog razbijanja obruča izolacije Partije koji joj je nametalo frakcionaštvo, udaljavajući je od njezine životne osnove. Bilo je i shvatljivo da je Josip Broz postao glavni idejni i radni pokretač poznate »zagrebačke grupe« komunista, koja se zalagala za odlučan obračun s frakcijama. On je ličnost oko koje se sve čvršće okupljaju antifrakcijski raspoloženi komunisti. Kao član Mjesnog komiteta, a od jula 1927. i njegov organizacioni sekretar, Broz unosi nove poglede na bitna pitanja daljnjeg razvoja KPJ. Taj kurs dolazi jasno do izraza na Osmoj mjesnoj konferenciji zagrebačke organizacije KPJ, održanoj u noći 25/26. februara 1928. Istupivši sa svojim koreferatom kao predstavnik manjine Mjesnog komiteta, nasuprot »ljevici« i »desnici«, Broz je u prvom redu istakao činjenicu da se frakcionaštvo i sektaštvo u Partiji mogu suzbijati »samo praktičnim radom u masama, povezivanjem naše Partije sa širokim masama industrijskih radnika i podizanjem ideološkog nivoa partijskog članstva«. Pokušaj predstavnika »ljevice« da se Brozov istup osudi kao protustatutaran i politički nezreo nije mogao postići željeni cilj. »Manjina« je dobila pravu bitku, jer je naišla na podršku većine delegata i tako se pretvorila u stvarnu većinu.

Osma konferencija zagrebačke organizacije KPJ bila je doista pravi udarac nanesen dotadašnjoj opasnosti od frakcionaštva. Josip Broz je izabran za političkog sekretara Mjesnog komiteta KPJ u Zagrebu. Konferencija je označila stvarni početak okupljanja novih snaga u redovima Partije, koje su radile na njezinoj konsolidaciji i daljnjem jačanju. »Nije slučajno«, isticao je Edvard Kardelj, »što su se klice nove koncepcije rodile baš u Zagrebu. Zagreb tada nije bio samo grad s velikom koncentracijom radništva i nije bio samo jedan od najsnažnijih centara radničkog pokreta u Jugoslaviji, već i najosjetljiviji seizmograf narastanja isprepletenih demokratskih i socijalnih potresa, koji su svakim danom sve dublje potkopavali temelje vladajućeg političkog sistema stare Jugoslavije i koji su upravo zbog specifičnog položaja Hrvatske u sastavu stare Jugoslavije naročito snažno dolazili do izraza u Zagrebu i u njegovom radničkom pokretu. Pritisak političke i ekonomske borbe radničke klase, sve veće nezadovoljstvo seljačkih masa, masovni otpor protiv sistema nacionalnog ugnjetavanja i neravnopravnosti, sve to i mnogo drugih procesa te vrste pokazivalo je da zemlja stoji pred velikim odlukama. To nisu osjećali samo komunisti, to je bilo jasno i buržoaziji svih nacionalnosti, koja se, svaka na svoj način, pripremala za tu odluku i tražila sredstva i putove za izlaz iz političke krize.«⁵

⁵ Edvard Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knj. V, Beograd, 1964, str. 327-328.

Zagrebačka partijska organizacija, sa svojim sekretarom na čelu, postajala je putem brojnih i različitih oblika djelatnosti — koji su po svom karakteru označavali novu kvalitetu u odnosu prema dotadašnjem radu - sve prisutnija u društveno-političkom životu Zagreba i cijele zemlje. U organizacionom pogledu izgradila se u najveću partijsku organizaciju u zemlji. Shvatljivo je što je u svakodnevnoj klasnoj i političkoj borbi tu organizaciju režim ocjenjivao kao sve veću opasnost, a na udaru je posebno bio njezin sekretar Josip Broz. On se nakon vrlo uspješnih demonstracija u junu 1928, što ih je partijska organizacija Zagreba organizirala u povodu atentata na vodu Hrvatske seljačke stranke u Skupštini Stjepana Radića, potpuno otkrio policiji, tako da je prešao u pravu ilegalnost. Ipak je u augustu 1928. uhapšen, a u novembru predveden pred Sudbeni stol u Zagrebu. Bio je to čuveni »Bombaški proces« (poznat pod tim imenom po bombama što ih je policija podmetnula u Brozov stan), na kojemu su nastup i ponašanje Josipa Broza izazvali posebnu pažnju. Njegovo hrabro i odlučno držanje nije odavalo samo snagu njegove ličnosti, nego i revolucionarnog pokreta kojemu je pripadao i čija je načela zastupao. U procesu, sa još četiri druga, on je, prema pisanju građanske štampe, bio »svakako najinteresantnija ličnost«. »Ja se ne ćutim krivim«, izjavio je odlučno predsjedniku suda, »jer ne smatram ovaj sud kompetentnim, već samo sud Partije. Priznajem da sam član ilegalne Komunističke partije Jugoslavije, priznajem da sam radio na širenju komunističkih ideja i propagirao komunizam, te prikazivao kakva se nepravda čini proletarijatu od buržoazije, sve to na konferencijama i sjednicama, te u razgovoru s pojedincima.« Na pitanje predsjednika suda da li mu je poznat Zakon o zaštiti države Broz je odgovorio: »Ja Zakon o zaštiti države nisam čitao, ali sam svjestan, da svojim činom grijешim protiv toga zakona. Ja držim da su prirodni zakoni viši od onih koje stvori jedna klasa, da pritisne drugu. Ja sam za svoje ideale spreman žrtvovati i vlastiti život.« Broz se svojom beskompromisnom osudom nasilja buržoaskog režima pokazao kao vrlo neugodan optuženik pred sudom pa mu nije bilo dopušteno da poslije govora branitelja i sam govori o tome kako je postao komunist. Njegov protest protiv te zabrane bio je još jedna žestoka osuda režima. »To je najbolji dokaz«, izjavio je, »da i ovdje vlada policijski duh! Živjela Komunistička partija! Živjela svjetska revolucija.«

Slijedilo je pet godina teške robije (Lepoglava, Maribor, Ogulin), ali godina koje ni najmanje nisu mogle pokolebati dotadašnji razvojni put Broza kao revolucionara. Naprotiv, bilo je to razdoblje njegove daljnje sustavne pripreme za buduću djelatnost. Iako je poslije izlaska s robije, sredinom marta 1934, bio upućen na boravak u rodni Kumrovec, Broz odmah uspostavlja vezu s partijskom organizacijom u Zagrebu. Dapače, on u Zagrebu do kraja jula 1934 — kad je prešao na rad u Beč, gdje se nalazilo sjedište Centralnog komiteta KPJ — razvija vrlo intenzivan organizaciono-politički rad, posebno s obzirom na pitanja rada u sindikatima, u hrvatskim seljačkim masama, među intelektualcima.

Bili su to vidljivi pokazatelji nastavljanja Brozove bitke za oživotvorenje novog kursa u KPJ, kojemu je on postao glavni tvorac još dok je bio na čelu zagrebačke partijske organizacije. To će od njegova ulaska u rukovodstvo KPJ, ljeti 1934, jasno doći do izraza, a pogotovu u radu na dužnosti političkog

referenta KPJ u Sekretarijatu Izvršnog komiteta Kominterne za balkanske zemlje u Moskvi, gdje je bio od marta 1935. Osnovna misao Josipa Broza - koji nakon izlaska s robije sve češće upotrebljava ime Tito - koja će ga neprestano zaokupljati, bila je spoznaja o nužnosti povratka rukovodstva KPJ u zemlju. Titova borba za ostvarenje te ideje okrunjena je uspjehom u ljeto 1936, kad je on od Kominterne dobio ovlaštenje da rukovodi radom KPJ u zemlji i obavi sve pripreme potrebne za osnivanje rukovodstva KPJ kod kuće.

Zagreb je grad u kojemu se Tito nastanio i uspostavio sjedište budućeg rukovodstva KPJ. U Zagreb je došao u prvoj polovici decembra 1936. Od tada pa do Titova odlaska u Beograd, u maju 1941, proći će oko 4,5 godine. Otprilike polovicu tog razdoblja Tito je proveo u Zagrebu. Iz Zagreba je odlazio na obavljanje brojnih zadataka u pojedina mjesta u zemlji, ili u Pariz ili Moskvu, gdje se zadržavao stanovito vrijeme.

Zagreb je, na taj način, bio najuže vezan uz tu odlučujuću, prekretnu etapu u razvoju KPJ pod Titovim vodstvom, kada se ona pripremala za izvršenje svoje glavne historijske zadaće. U izgradnji KPJ pod Titovim vodstvom od 1937. god. aktualnost revolucije postaje značajan kriterij u političkim analizama i procjenama pojedinih osnovnih problema i zbivanja u jugoslavenskom građanskom društvu i razvoju međunacionalnih odnosa. Ocjene da se KPJ nalazi pred »velikom historijskom zadaćom«, da ona treba da stane »na čelo događaja« te da se stvara »perspektiva oslobođenja unatoč strahotama rata« činile su bitan sadržaj sve snažnije spoznaje o revoluciji kao pitanju dana za komunistički pokret. Zbog toga su svi momenti u izgradnji KPJ u partiju revolucije i bili, u prvom redu, određeni tom temeljnom tendencijom. Svim osnovnim procesima koje je otvorila bitka KPJ za vodeću snagu u društvu glavna je značajka bila da su se razvijali u pravcu pripreme za revoluciju i da će mnogi od njih u oružanoj fazi jugoslavenske socijalističke revolucije (1941–1945) doseći željeni stupanj.

Shvatljivo je što su u Zagrebu kao Titovu sjedištu nastajale brojne inicijative i akcije na tom putu. Brojni su značajni momenti i događaji u vezi s tim, od kojih treba istaknuti ove: organizacioni problemi i podizanje KPJ, sređivanje prilika u SKOJ-u i osnivanje novog omladinskog rukovodstva, osnivanje KP Slovenije i KP Hrvatske 1937, rad na organiziranju pokreta Narodne fronte, pojačana sindikalna aktivnost Partije, pripreme za konstituiranje novog rukovodstva KPJ 1938-1939. Posebno su značenje imali veći partijski skupovi održani u Zagrebu 1940. god.: Peta zemaljska konferencija KPJ, Prva zemaljska konferencija KPH, Šesta zemaljska konferencija SKOJ-a te 1941. sastanci užeg rukovodstva KPJ u aprilu i Majsko savjetovanje.

U političkoj djelatnosti KPJ zagrebačka partijska organizacija imala je važnu ulogu. U objašnjavanju te činjenice treba istaknuti dva osnovna momenta. U Zagrebu se nalazilo, s jedne strane, sjelo CK KPJ i sjedište rukovodstva KP Hrvatske, s druge, u njemu je bila najveća koncentracija radničke klase, a lijeva je inteligencija ispoljavala osjetno najživlju djelatnost. Prema tome, najviša partijska rukovodstva bila su ujedno i najuže saživljena s akcijama zagrebačkih komunista. U njihovoj je praksi partijsko rukovodstvo umnogome moglo provjeravati ispravnost i rezultate svojih inicijativa i akcija i, obratno, primati konstruktivne inicijative od same organizacije. Titov udio

u podizanju zagrebačke partijske organizacije bio je očit. On je bio veoma dobro upoznat s njezinim inicijativama i planovima, neposredno sudjelujući u mnogim zamislima i njihovim ostvarenjima.

Gotovo čitav kadar rukovodstva KP Hrvatske bio je odgojen u zagrebačkoj partijskoj organizaciji i u njezinoj djelatnosti stjecao političko iskustvo. I sama partijska organizacija doživjela je u kadrovskom pogledu kvalitetan napredak. Već od sredine tridesetih godina u Zagrebu dolazi do vidljivije smjene generacija komunista, kad na političku pozornicu stupa znatan broj mladih članova Partije. Oni su se, u procesu stvaranja nove KPJ pod Titovim rukovodstvom, odgajali i u drukčijim uvjetima društveno-političke stvarnosti, kad je nakon stanovitog popuštanja pritiska šestojanuarskog režima i na pravcu politike Narodne fronte komunistima predstojala borba za pronalaženje novih konkretnih oblika djelatnosti kojima bi KP razbijala vlastiti »obruč ilegalnosti«.

U organizacionom pogledu partijska organizacija u Zagrebu već se od 1938. toliko učvrstila da joj nisu mogle zaprijetiti jače provale koje bi je za neko vrijeme onemogućile u daljnjoj djelatnosti. Do kraja 1940. organizacija je imala oko 350 članova, a u idućem kratkom razdoblju do okupacije zemlje povećala se na oko 500 članova, organiziranih u više od 50 ćelija. U pogledu socijalnog sastava može se nedvojbeno konstatirati da je zagrebačka partijska organizacija bila izrazit primjer oživotvorenja smjernica rukovodstva KPJ s Titom na čelu, koji je i sam prije desetak godina bio na čelu te organizacije. Naime, oko tri četvrtine partijskog članstva činili su radnici, a razmjerno tome broju bili su organizirani i pripadnici drugih grupacija stanovništva: intelektualci i namještenici, sitni obrtnici i dr. Osim toga, vrlo je snažna bila omladinska i skojevska organizacija. Bili su time, nema sumnje, osigurani glavni uvjeti da organizacija s tolikim brojem članova, čvrsto povezanih u jednu organizacionu mrežu, ima značajnu pokretačku snagu i podlogu za vođenje političkih akcija višeg stila, koje su se postavljale pred KPJ, a vrijeme ih je zahtijevalo.

Shvatljivo je što je takva partijska organizacija u godinama uoči okupacije zemlje sve uspješnije ispitivala i dokazivala svoju snagu i utjecaj u svakodnevnim političkim akcijama u Zagrebu, u sve oštrijoj klasnoj i političkoj bici s režimom vlade Cvetković-Maček i drugih građanskih nacionalističkih snaga, u prvom redu proustaških elemenata. Kolike su bile akcione mogućnosti zagrebačke partijske organizacije jasno potvrđuje i činjenica da su se u Zagrebu mogli organizirati spomenuti veliki i značajni ilegalni partijski skupovi.

U razdoblju do okupacije zemlje najveći je skup, svakako, bila Peta zemaljska konferencija, koja je označila vrhunac u procesu konsolidacije KPJ pod Titovim vodstvom. Po svom opsegu i po svojoj organizaciji, a pogotovu s obzirom na pitanja koja je postavila na dnevni red i pristup njihovoj analizi te zaključke i političke smjernice partijskim organizacijama i članstvu, Peta konferencija bila je, u stvari, kongres Partije. Održana je u zasebnoj zgradi u Dubravi, od 19. do 23. oktobra 1940. Bilo je time, svakako, iskazano i posebno priznanje zagrebačkoj partijskoj organizaciji da upravo ona, uz pomoć rukovodstva KP Hrvatske, bude tehnički organizator te konferencije, što je bila samo potvrda njezine organizaciono-političke zrelosti. U vezi s tom činjenicom značajno je Titovo sjećanje na Petu konferenciju: »Za tu konferen-

ciju, koja je održana na periferiji Zagreba, karakteristično je i to da ni jedan od učesnika nije pao u ruke policije ni za vrijeme njenog trajanja, ni po povratku kući.«⁶ Konferenciji je prisustvovalo 105 delegata, koji su predstavljali oko 7000 članova KPJ, koliko ih je ona tada imala. U to vrijeme SKOJ je imao oko 18.000 članova, među kojima je bilo oko 600 članova Partije.

Sastanci članova CK KPJ i CK KPH u Zagrebu u toku aprila i Majsko savjetovanje, početkom maja 1941, imali su posebno značenje u analizi nove situacije koja je nastala s napadom nacifašističkih sila Trećeg Reicha i fašističke Italije na Kraljevinu Jugoslaviju te s njezinim brzim slomom i okupacijom. Bilo je to razdoblje koje je označilo početnu etapu u formuliranju strategije narodnooslobodilačke borbe, što će je KPJ ubrzo povesti u svim dijelovima porobljene zemlje.

Tito je 8. aprila sazvao zajednički sastanak članova CK KPJ koji su bili u Zagrebu i članova užeg rukovodstva KPH. Sastanak je održan u Hercegovačkoj ulici br. 65, u stanu Jelene Manojlov Bugarke, a prisustvovali su mu, uz Tita, Rade Končar, Aleksandar Ranković, Sreten Zujović, Marko Orešković, Jakov Blažević, Vladimir Bakarić, Josip Kraš, Andrija Hebrang, Dragutin Saili, Stipe Ugarković i Antun Rob, u svojstvu sekretara Mjesnog komiteta KPH za Zagreb. Na sastanku je zaključeno da se pošalje posebna delegacija u Štab IV armije sa zahtjevom da se radnicima podijeli oružje radi obrane grada. Međutim, koraci poduzeti da bi se to postiglo nisu uspjeli.

Protivljenje vojnih komandi i organa vlasti pokušajima KPJ da se u posljednji trenutak organizira otpor agresoru nisu, dakako, mogli izazvati neku kolebljivost u rukovodstvu KPJ u pogledu dosljednog stava o potrebi pružanja odlučnog otpora okupatoru. To je gledište jasno došlo do izraza na idućem zajedničkom sastanku članova CK KPJ i CK KPH, koji je Tito sazvao 10. aprila, tj. na sam dan ulaska njemačkih trupa u Zagreb, kad je bila proglašena ustaška Nezavisna Država Hrvatska. Sastanak je održan, po svojoj prilici, u stanu Anke Rakoci u Ilici 163, a prisustvovali su mu, osim Tita, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Rade Končar, Pavle Pap, Josip Kraš, Marko Orešković, Vladimir Bakarić, Vlado Janić, Leo Mates, Karlo Mrzozović, Dragutin Saili i Stipe Ugarković. Rukovodstvo KPJ zaključilo je da svoje gledište objavi u posebnom proglasu narodima Jugoslavije. Proglas je datiran 15. aprila, a autor mu je bio Tito. Umnožen je u Centralnoj tehnici u Zagrebu i drugim tehnikama u gradu u nakladi od oko 20.000 primjeraka.

Centralni komitet KPJ obratio se u tom proglasu narodima Jugoslavije ovim riječima: »Ne klonite duhom, zbijte čvršće svoje redove, dočekujte uzdignute glave i najteže udarce. Komunisti i čitava radnička klasa Jugoslavije ustrajati će do konačne pobjede u prvim redovima narodne borbe protiv osvajača. Ne klonite duhom ni onda ako u toj borbi privremeno i podlegnete, jer će se iz ovog krvavog imperijalističkog pokolja roditi novi svijet, zbrisati će se zauvijek korijeni imperijalističkih ratova i nacionalnog porobljavanja, stvoriti će se na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije slobodna bratska zajednica.«⁷

* Titov govor na Gradskoj konferenciji SK Beograda, »Komunist«, 20. IV 1967.

⁷ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 6 (priredio Pero Damjanović), str. 190-191.

Na istoj sjednici CK KPJ osnovao je Vojni komitet s Titom na čelu. Tako je rukovodstvo KPJ u vrlo teškoj i složenoj situaciji preuzelo ulogu vojnog štaba u pripremama narodnooslobodilačke borbe.

»Mi smo morali unaprijed kazati«, ocijenio je kasnije Tito smisao i značenje proglašenja od 15. aprila, »što treba da budu rezultati borbe koju će narod voditi i koja je bila veoma krvava. To je značilo da više nema povratka na staro, na staru Jugoslaviju u kojoj su radne mase bile ugnjetene i eksploatisane, a narodi obespravljeni, te da buduća Jugoslavija može biti samo slobodna, bratska zajednica ravnopravnih naroda.

Mislim da je historijski značaj proglašenja od 15. aprila, koji je zapravo bio izraz političke platforme usvojene na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, upravo u tome što je Partija u tom kritičnom času ukazala svim narodima Jugoslavije na društveni smisao i perspektivu predstojeće borbe protiv fašističkih okupatora. Bez tako jasne perspektive naša narodnooslobodilačka borba ne bi dobila zamah, širinu i snagu kakvu je imala, već bi se ubrzo pretvorila u puki pokret otpora kakvih je bilo u nekim zemljama Evrope.

U osnovi stavova i odluka sjednice CK od 10. aprila 1941. godine bilo je, dakle, čvrsto uvjerenje o neminovnosti revolucionarnog rješenja društvenih i nacionalnih problema koji su potresali Kraljevinu Jugoslaviju, zatvarali puteve njenog progressa, činili je nestabilnom i konačno, doveli je do kraha u vihoru svjetskog ratnog požara. Drugim riječima, bio je to onaj historijski trenutak koji je zahtijevao smjenu vodećih društvenih snaga. Spomenute činjenice potvrđuju da je KPJ shvatila taj trenutak i da je smjelo i bez kolebanja preuzela historijsku odgovornost za sudbinu naroda Jugoslavije. Tu odgovornost primila je sa dubokom sviješću, pa je, razumije se, i njezino ukupno djelovanje bilo usmjereno na obezbjeđenje što šireg učesća narodnih masa u toj borbi.«⁸

Proglas od 15. aprila pisan je i pod dojmom koji je izazvao ulazak njemačkih okupacionih trupa u Zagreb, 10. aprila. Izašavši na ulicu poslije spomenutog sastanka, Tito je bio očevicac tog prizora, gledajući kako prolaze njemački tenkovi i vojnici. Kardelj u svojim sjećanjima navodi da je tog dana sa spomenutog sastanka »sišao na Ilicu« i vidio Nijemce koji su »već sa tenkovima prolazili njome«. Na Jelačićevu trgu (danas: Trg Republike) vidio je »prve grupe ustaša koji su se okupljali oko ustaške zastave.«⁹ »Događaji u Zagrebu prilikom dolaska osvajača«, istaknuto je u proglasu CK KPJ od 15. aprila, »bit će najtamnija ljava u tvojoj povijesti, hrvatski narode.«¹⁰ Riječ je o trenutnom dojmu što ga je izazvao doček koji je njemačkoj vojsci priredio malobrojni dio građanstva orijentiran profašistički i desničarski. Ulazeći u Zagreb s istočne strane grada, od Dubrave preko Maksimira, njemačka vojska je prolazila pored građana koji su se zatekli na ulici ili skupili u manjim grupama. Najviše se, pak, građana bilo okupilo u središtu grada, na Jelačićevu trgu. Osim one manje, profašistički i nacionalistički orijentirane skupine, koja je oduševljeno pozdravila dolazak okupatora, većinu su okupljenih, zapravo,

⁸ Josip Broz Tito, *Borba i razvoj KPJ između dva rata*.

⁹ Kao u bilj. 5, str. 310.

¹⁰ Kao u bilj. 7, str. 190.

činili građani koji su došli iz puke znatiželje, da vlastitim očima vide njemačku vojnu silu što je slovila kao do tada najmoćnija u povijesti. Dakako, ondje se našlo i dosta politički dezorijentiranih ljudi koji nisu shvatili sve breme nastalog trenutka. Pri tome treba imati na umu i činjenicu da je određeno raspoloženje u građanstvu moglo izazvati i zadovoljstvo slomom omražene jugoslavenske monarhije, čime su se ustaški elementi nastojali naveliko koristiti u svojoj bjesomučnoj propagandi. Prema tome, ulazak Nijemaca u Zagreb naišao je na podršku i pozdrav spomenutih nacionalističkih elemenata, a nije bilo nikakvih većih i posebnih manifestacionih akcija i izražaja. O tome svjedoče i sjećanja pojedinih komunista, očevidaca tih događaja.¹¹

U Zagrebu je do Titova odlaska održano još nekoliko sastanaka na kojima su sudjelovali članovi CK KPJ i CK KPH. Uz njih, tim su sastancima prisustvovali i pojedini drugi partijski rukovodioci, posebno u vezi s potrebom njihova odlaska u pojedine krajeve Hrvatske. Tako je već 11. aprila održan sastanak na Bukovačkoj cesti (danas: Prisoj 10), u stanu Valenta Ivića, na kojemu je, prema raspoloživim podacima, sudjelovala većina već spomenutih članova koji su prisustvovali sastanku dan prije. Također je idućeg dana održan sastanak istih članova u stanu Deneša Vajsa, u Solovljevljevoj 10. Svakako, posebno je značenje, prema raspoloživim podacima, imao sastanak koji je na istome mjestu održan, po svoj prilici, 14. aprila. Osim već spomenutih drugova, sastanku je prisustvovao i Tito. Nakon detaljnije analize nastale situacije, na tom su sastanku donesene i prve konkretnije odluke i zaključci o daljnjem radu komunista i organizacija KPH. Donesena je i odluka da Centralni komitet KPH u letku objavi proglas »Hrvatskom narodu« u kojemu će se iznijeti ocjena nastale situacije i formulirati gledišta Komunističke partije. Taj je proglas uskoro umnožen i pojavio se nešto kasnije od spomenutog proglasa CK KPJ.

Savjetovanje rukovodilaca KPJ početkom maja 1941. u Zagrebu, koje je sazvao i njime rukovodio Tito, ima povijesno značenje prije svega zato što su na njemu detaljnije formuliране prve osnove političkog programa KPJ i njegova ostvarivanja u okupiranoj i raskomadanoj zemlji. Savjetovanje je, po svoj prilici, održano u spomenutom stanu u Ilici 163. Na njemu su sudjelovali članovi Političkog biroa CK KPJ i predstavnici pojedinih zemaljskih i pokrajinskih organizacija, osim Makedonije i Dalmacije. Dok predstavnik iz Dalmacije nije došao zbog objektivnih razloga, s Makedonijom je bilo drukčije. Već u to vrijeme u Makedoniji je nastao privremeni poremećaj jer je tadašnji sekretar Pokrajinskog komiteta Metodije Šatorov Šarlo uspio da se organizacija nakon okupacije zemlje priključi Bugarskoj komunističkoj partiji.

Na okolnosti održavanja savjetovanja i njegovo značenje Tito je veoma jezgrovito upozorio u svom izvještaju Izvršnom komitetu Kominterne, krajem maja, ovim riječima:

»Bez obzira na to što je Jugoslavija podijeljena među imperijalistima i što

¹¹ Pavle Gregorić, *Narodnooslobodilački pokret u zapadnoj Slavoniji, Moslavini i Bjelovarskom okrugu 1941. godine - Sjećanja*, Slav. Brod, 1969, str. 25. Objavljeno i u: *Zbornik sjećanja - Zagreb 1941-1945*, sv. 1, str. 46; Dušan Calie, *Zapisi sveučilištarca*, Zagreb, 1960. Objavljeno i u: *Zbornik sjećanja - Zagreb 1941-1945*, sv. 1, Zagreb, 1982, str. 66. Usp. i sjećanja Stjepana Pukleka, op. cit., str. 141.

su stvorene nove granice, KPJ je ostala jedinstvena, a CK rukovodi nesmetano u svim oblastima okupirane zemlje i ima redovne veze s tim oblastima. Dokaz za to jeste održavanje savjetovanja rukovodećih drugova u početku maja ove godine, na kome su bili zastupljeni rukovodeći drugovi iz Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije, Vojvodine, Bosne i Hercegovine. (. . .) Povod ovome savjetovanju KPJ. u najtežim uslovima okupacije i krvavog terora bio je: 1) da se u novonastaloj situaciji uslijed okupacije zemlje naša Partija brzo organizaciono prilagodi novim uslovima; 2) da se izvuku pouke i zaključci iz bliskih minulih događaja, koji su prethodili i koji su se odigrali za vrijeme napada imperijalističkih osvajača na našu zemlju, i o ulozi naše Partije u to vrijeme; 3) da se utvrde zadaci koji se sada postavljaju pred našu Partiju kada je zemlja rasparčana a narodi Jugoslavije stenju opljačkani i porobljeni pod okupatorskom čizmom imperijalističkih grabežljivaca. Poslije ovog savjetovanja članovi CK otišli su u pojedine pokrajine da sprovedu na terenu odluke savjetovanja i da rukovode radom Partije. Riješeno je da se primi u Partiju veći broj novih članova, osobito radnika i seljaka, koji su provjereni u posljednjim borbama.«¹²

Ono što čini bit analize i zaključaka Majskog savjetovanja i od čega, zapravo, treba poći u sagledavanju njegova povijesnog značenja jest formuliranje osnovne zadaće KPJ: organiziranje oslobodilačke borbe protiv okupatora i njihovih domaćih saveznika, usko povezano s borbom za socijalno oslobođenje. Na analizi nastalog povijesnog trenutka rukovodstvo KPJ je, zapravo, temeljilo dalekosežnu spoznaju o nužnosti odstupanja buržoazije s historijske pozornice i nastupa radničke klase kao vodeće društvene snage.

Rukovodstvo KPJ je na savjetovanju osobito istaklo potrebu daljnjeg jačanja organizacionog jedinstva Partije, konstatiravši ujedno da postoje povoljni uvjeti zbog njezina brojčanog jačanja. To će sljedeće razdoblje veoma brzo potvrditi. U kratkom razdoblju članstvo KPJ povećalo se na oko 12.000, a SKOJ-a na više od 30.000 članova.

Sjećajući se tih dana boravka u Zagrebu, gdje se inače najduže zadržavao od kraja 1939. god., Edvard Kardelj je označio Majsko savjetovanje kao »širu konferenciju, na kojoj je zauzet jasan kurs za dalji rad na liniji pripreme oružanog ustanka (. . .)«.¹³

Spoznaje koje su ponikle u analizama aprilskih sastanaka i Majskog savjetovanja u Zagrebu dobile su svoju konkretnu formulaciju u zaključcima i smjernicama za partijsko članstvo širom zemlje. Ističemo one koje su, prije svega, značajne za daljnji razvoj događaja. Glavni im je formulator bio Tito.

1. U prvom redu, nametnula se potreba što boljih i stalnijih veza najviših rukovodstava s partijskim komitetima u svim područjima zemlje.

2. Bilo je potrebno ubrzano poraditi na reorganizaciji pojedinih partijskih rukovodstava ondje gdje ona još nisu bila dokraja organizirana ili gdje su bili uhapšeni pojedini njihovi članovi. To je bio prvi nužan korak u što čvršćem povezivanju cjelokupne organizacije, tj. od ćelija, preko rajonskih, mjesnih, općinskih, kotarskih i okružnih komiteta do središnjeg rukovodstva.

¹² Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 7 (priređio Radomir Vujošević), str. 23.

¹³ Kao u bilj. 5, str. 310.

3. Kao jedan od najvažnijih uvjeta daljnjeg jačanja i širenja utjecaja KPJ nametnula se potreba ubrzanja i proširenja procesa primanja novih članova iz redova brojnih simpatizera i suradnika Partije, koji su se okušali i provjerili u dotadašnjoj političkoj djelatnosti. Jednako je to vrijedilo kad je riječ o jačanju organizacija SKOJ-a.

4. Posebno je istaknuta potreba razvijanja propagandnog političkog rada uz pomoć svih raspoloživih sredstava komunikacija, s najvažnijim ciljem objašnjavanja u narodu politike i ciljeva okupatora i njihovih domaćih saveznika.

5. Posebnu pažnju trebalo je posvetiti vojnim pripremama. Radi daljnje što uspješnije organizacije tih priprema, odlučeno je da se pri partijskim rukovodstvima širom zemlje formiraju vojni komiteti. U vezi s tim jasno je istaknuta potreba što intenzivnijeg i organiziranijeg rada na skupljanju oružja, municije i druge ratne opreme. Zato su dane smjernice da se u svim područjima organiziraju odgovarajući akcioni odbori preko kojih bi se uključivao sve veći broj antifašista i rodoljuba.

6. Tito je posebno istakao potrebu što ubrzanijeg stvaranja oružanih grupa, poglavito od omladine, radi poduzimanja sabotaža i diverzija. One treba da počnu djelovati što prije i na što više mjesta kako bi se pridonijelo, u prvom redu, onemogućavanju transporta njemačke okupatorske vojne sile, ugrožavanju okupacione i kvislinške vlasti.

7. Tito je istakao potrebu i značenje pravodobnog organiziranja akcije prebacivanja u zemlju španjolskih dobrovoljaca koji su većinom bili na radu u Njemačkoj i, djelomično, u Francuskoj. Osobito se računalo s njihovim vojnim iskustvom stečenim u oslobodilačkoj borbi španjolskog naroda, koje će imati izvanrednu važnost za pokretanje i vođenje oružane oslobodilačke borbe u Jugoslaviji.

Sve su to bile akcije u vezi s pripremama Komunističke partije za oružanu borbu. Sjećanja sudionika potvrđuju da je Tito u tom trenutku jasno istakao kada će KPJ uputiti svoj poziv narodima Jugoslavije za početak oružane oslobodilačke borbe. On se povezivao s momentom napada Trećeg Reicha na Sovjetski Savez, koji se sa sigurnošću predviđao i očekivao.

Time se završila prva etapa u formuliranju strategije narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji i poduzimanju konkretnih akcija u tom pravcu. Ta se etapa podudara i s boravkom Tita i Političkog biroa CK KPJ u Zagrebu. Ubrzo nakon Majskog savjetovanja, Tito i uže rukovodstvo KPJ napustili su Zagreb i prešli u Beograd. Tito je taj prijelaz objasnio činjenicom što je za rad rukovodstva KPJ tada u Beogradu bilo »više mogućnosti, jer je on bio privremeno oslabljen, kažem privremeno zbog toga što nije bilo neke vlasti. Jugoslovenska vlada bila je pobjegla, a okupator još nije imao organizovanu domaću kvislinšku vlast koja bi mogla vršiti službu žandarma protiv onih koji su se borili protiv okupatora.«¹⁴

¹⁴ Josip Broz Ti to , *Sjećanja izdana oslobodilačkog rata i revolucije. Četrdeset godina - Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, knj. 5, Beograd, 1961, str. 5. Usp. i Ivan Jelić, *Majsko savjetovanje rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije u Zagrebu 1941. god. (Prilog razmatranju nekih pitanja)*, »Časopis za suvremenu povijest«, 3/1984, 1 i d.